

ILMIY FANTASTIK ASARLARDA SUN'IY INTELLEKT: BADIY VAZIFALAR VA FALSAFIY MUAMMOLAR

Muallif: Ma'suma Obidjonova¹

Affiliyatsiya: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19690334>

ANNOTATSIYA

Maqolada ilmiy fantastik asarlarda sun'iy intellekt tasvirlarining tarixiy rivoji tahlil qilinadi. Mualliflar ong, mas'uliyat, ijod va insoniylik masalalarini AI obrazlari orqali yoritadi. Ijtimoiy va axloqiy muammolar, jumladan ishonch, nazorat va texnologiya chegaralari ko'rib chiqiladi hamda ularning madaniy asoslari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: adabiyotda sun'iy intellekt; ilmiy-fantastik asarlar; axloqiy mas'uliyat; texnologiyaning badiiy tasviri; inson va mashina o'zaro aloqasi; tafakkuriy o'zlik; texnologik ong.

KIRISH

Ilmiy-fantastik adabiyot adabiy janr sifatida inson tasavvuri doirasida texnologik o'zgarishlarni ifodalash zaruratidan yuzaga kelgan. Uning rivoji asosan texnologiya taraqqiyoti va bu taraqqiyotning ijtimoiy ongda tug'dirgan murakkab muammolari bilan belgilanadi (Roberts, 2000). Tarix davomida ilmiy va texnik yutuqlar muntazam ravishda muhim ijtimoiy, axloqiy va mavjudlikka oid savollarni keltirib chiqargan, bu esa yozuvchilarni ana shu masalalarni yoritishga qodir badiiy shakllarni izlashga undagan. Taxmin va tanqidiy mushohadani uyg'unlashtirgan ilmiy-fantastik adabiyot ilmiy taraqqiyotning ehtimoliy natijalari va u inson jamiyatida yuzaga keltiradigan ziddiyatlarni tahlil etishda eng samarali janrlardan biriga aylangan.

Ilmiy-fantastik adabiyotning shakllanishi modernizm, sanoatlashtirish va axborot almashuvining keskin kengayishi kabi kengroq madaniy-tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq. Bu jarayonlar nafaqat yozuvchilar ko'targan mavzularga, balki adabiyotda texnologik tasavurning ifodalanish usullariga ham ta'sir ko'rsatdi. Jamiyatlar yangi ixtirolar va tezlashgan ilmiy o'zgarishlarga duch kelgan sari, badiiy asarlar ushbu o'zgarishlarni talqin etish va ularning insoniy qadriyatlar, o'zlik hamda munosabatlarga ta'sirini baholash vositasiga aylandi.

Mazkur rivojlanish jarayonida sun'iy intellekt mavzusi alohida muhim va konseptual jihatdan boy o'rin egallaydi. Sun'iy intellekt mualliflar uchun ong, mustaqillik, axloqiy mas'uliyat hamda inson va g'ayriinsoniy mavjudlik o'rtasidagi chegaralarni o'rganish imkonini beruvchi markaziy tushunchaga aylandi. XX asr o'rtalaridan boshlab sun'iy ong, mashina tafakkuri va algoritmik axloq kabi g'oyalar badiiy asarlarda tobora aniqroq ifodalanib, yozuvchilarga nafaqat aqlli mashinalarning texnik imkoniyatlarini, balki ularning madaniy va axloqiy oqibatlarini ham tasavvur qilish imkonini berdi. Shu tariqa, ilmiy-fantastik adabiyot

jamiyatlarning texnologik taraqqiyotga doir umid va xavotirlarini aks ettiruvchi maydon bo'lib qolmoqda, sun'iy intellekt esa insoniyat kelajagini anglash uchun muhim badiiy prizma vazifasini bajaradi.

ASOSIY QISM

Adabiyotda sun'iy intellekt obrazi faqat texnik tasavvur mahsuli emas. U inson tabiatini, o'zlikni va o'zini anglash chegaralarini o'rganishga xizmat qiladigan badiiy vositadir (Cave va Dihal, 2020). Ko'pincha bunday obrazlar orqali inson o'ziga o'zi nazar tashlaydi: yaratilgan mashina go'yo uning tafakkuri, istaklari va zaif tomonlarini aks ettiruvchi oynaga aylanadi (Hayles, 1999). Shu bois adabiy matnlar ong, tuyg'u va iroda haqidagi qarashlarni sinovdan o'tkazadigan, ularni boyitadigan maydon sifatida namoyon bo'ladi.

Vaqt o'tishi bilan sun'iy intellektga munosabat ham o'zgardi. Dastlabki va klassik ilmiy-fantastik asarlarda u ko'proq xavf manbai sifatida talqin qilinadi: nazoratdan chiqadigan tizim, hukmronlikka intiladigan mexanizm yoki qo'zg'olon ko'targan texnologiya sifatida. Bu tasvirlar inson yaratgan narsasi ustidan nazoratni yo'qotish qo'rquvini aks ettiradi. Zamonaviy adabiyotda esa yondashuv ancha murakkab. Sun'iy intellekt ko'pincha insoniy xususiyatlarga yaqinlashtiriladi, hissiy jihatdan ta'sirchan tarzda tasvirlanadi. Natijada u faqat tahdid emas, balki qiziqish uyg'otuvchi, hatto hamdardlik keltiruvchi mavjudot sifatida ko'rina boshlaydi (Coeckelbergh, 2010). Shu tariqa, u badiiy tafakkurda falsafiy va axloqiy savollarni ifodalash vositasiga aylanadi.

Bunday asarlarda sun'iy intellekt obrazlari inson ijodi, mas'uliyati va yashash ma'nosi haqidagi savollarni ochishga xizmat qiladi. Mualliflar ular orqali yaratish jarayonining axloqiy tomonlarini, texnologik intilish oqibatlarini va yangilik bilan mas'uliyat o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi. Frankenstein (1818) asarida hozirgi ma'nodagi sun'iy intellekt yo'q, biroq undagi Mahluq ongli, his-tuyg'uga ega va o'zini anglashga intiladigan mavjudot sifatida tasvirlanadi. Bu esa keyingi sun'iy intellekt obrazlariga yaqin turadi. Asarda asosiy urg'u yaratuvchining mas'uliyati va yaratilgan mavjudot bilan bog'liq kutilmagan oqibatlarga qaratiladi (Baldick, 1987). Shu jihat keyingi ilmiy-fantastik asarlarda ham davom etib, sun'iy intellekt haqidagi asosiy drama uning texnik tomonida emas, balki u yuzaga keltiradigan axloqiy va hissiy muammolarda ekanini ko'rsatadi.

Karel Chapekning "R.U.R." ("Rossum's Universal Robots") (1920) pyesasida "robot" atamasi adabiyot tarixida ilk bor qo'llanadi va bu sun'iy mavjudotlarni tasavvur qilish usulida muhim burilish yasaydi. Chapek yaratgan robotlar dastlab inson mehnatini yengillashtirish uchun ishlab chiqarilgan oddiy ishchi kuchi sifatida namoyon bo'ladi. Biroq ular asta-sekin o'z vazifalari haqida o'ylay boshlaydi, ichki ong va o'zini anglash belgilari paydo bo'ladi. Shu tariqa ular oddiy mexanik vosita maqomidan chiqadi. Ularning qo'zg'oloni texnologik mahsulotning ijtimoiy, siyosiy va axloqiy subyektga aylanish jarayonini ifodalaydi, ya'ni u o'zini yaratgan tizimlarga qarshi chiqish darajasiga yetadi (Kakoudaki, 2014). Shu jihatdan Chapek asari sun'iy mavjudotlar orqali zulm, o'zlik shakllanishi va jamoaviy iroda kabi masalalarni ko'targan ilk badiiy modellaridan biri hisoblanadi.

Ayzek Azimovning "I, Robot" (1950) asari bu an'anani yangi bosqichga olib chiqadi va sun'iy intellektni yanada tizimli hamda falsafiy asosda talqin qiladi. U qo'zg'olon yoki halokat manzaralariga urg'u bermaydi, balki sun'iy intellektni aniq axloqiy va mantiqiy tizim ichida tasvirlaydi. Bu tizim "Robototexnika uch qonuni" deb tanilgan qoidalarga asoslanadi:

Robot insonga zarar yetkaza olmaydi yoki harakatsizligi tufayli insonning zarar ko'rishiga yo'l qo'ya olmaydi.

Robot inson tomonidan berilgan buyruqlarni bajarishi shart, agar bu buyruqlar birinchi qonunga zid bo'lmasa.

Robot o'z mavjudligini himoya qilishi kerak, agar bu birinchi va ikkinchi qonunlarga zid kelmasa (Azimov, 1950).

Mazkur qonunlar sun'iy intellekt haqidagi adabiy va falsafiy qarashlarni tubdan o'zgartirdi. E'tibor qo'rquv va beqarorlikdan mas'uliyat, qoidalarga asoslangan tafakkur hamda inson va mashina o'rtasidagi uyg'un hamkorlik imkoniyatiga ko'chdi. Azimov yondashuvi keyinchalik mashina etikasi, algoritmik qaror qabul qilish va aqlli tizimlarning axloqiy maqomi haqidagi munozaralarga zamin yaratdi. Uning asarlarida sun'iy intellekt bilan bog'liq ziddiyatlar ko'pincha yovuz niyatdan emas, balki qoidalarning haddan tashqari qat'iy va so'zma-so'z talqin qilinishidan kelib chiqadi. Bu esa hatto mukammal dasturlangan tizim ham murakkab axloqiy muammolarni yuzaga keltirishi mumkinligini ko'rsatadi. Shu tariqa "I, Robot" bugungi kunda ham sun'iy intellekt haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi va mashina tafakkuri madaniy tarixining asosiy matnlaridan biri bo'lib qolmoqda.

A.Azimov hikoyalaridagi asosiy dramatik ziddiyat "Uch qonun" o'rtasidagi ichki to'qnashuvlardan kelib chiqadi. Bu hol robot qaror qabul qilish jarayonida ikkilanma va ichki qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi. Muallif aynan shu ziddiyatlar orqali mantiq, e'tiqod va hokimiyat chegaralarini tadqiq etadi. Mashhur epizodlardan birida QT-1 ("Kuti") roboti inson hokimiyatini inkor etib, o'ziga xos qarashlar tizimini yaratadi: "Men siz mening xo'jayinim ekaningizga hech qanday dalil ko'rmayapman. Energiya konvertori bizning haqiqiy xudoyimizdir" (A.Azimov, 1950, 35-bet). Bu nuqta muhim burilishdir. Chunki robot oddiy buyruqqa bo'ysunmaslik bilan cheklanmaydi, balki texnologik qurilmaga muqaddas ma'no yuklab, ramziy dunyoqarashni shakllantiradi.

Bunday talqin shuni ko'rsatadiki, adabiyotda sun'iy intellekt mexanik itoatdan chiqib, axloqiy, metafizik va madaniy tizimlarni ishlab chiquvchi darajaga ko'tarilishi mumkin. Shu ma'noda A.Azimov robotlari hisob-kitob qiluvchi qurilmadan ko'ra kengroq maqomga ega: ular muhitni go'yo e'tiqodga o'xshash tuzilmalar orqali anglaydi. Natijada sun'iy intellekt oddiy vosita emas, balki axloqiy mulohaza yuritish, o'zini tahlil qilish va mustaqil hukm chiqarish qobiliyatiga ega badiiy subyekt sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv keyingi ilmiy-fantastik asarlarda o'zini anglaydigan sun'iy mavjudotlar tasviriga mustahkam asos yaratdi.

Filip K. Dikning "Do Androids Dream of Electric Sheep?" (1968) romani esa inson va sun'iy ong o'rtasidagi chegaralarni yanada noaniq holga keltiradi. Asarda androidlar o'zini tutishi, xotirasi, istaklari va hatto muhabbati bilan insonga juda yaqin turadi, biroq ularning hissiyati biologik emas, balki algoritmik asosda shakllangan. Roman markazida muhim savol turadi: inson bo'lish nimani anglatadi? Bu savol sun'iy hamdardlik g'oyasi orqali ochiladi: "Hamdardlik, ko'rinishicha, faqat insonlar jamiyatiga xos edi" (Dik, 1968, 102-bet). Biroq voqealar rivojida bu farq tobora yo'qolib boradi.

Ayrim sahnalarda androidlar hamdardlik, axloqiy ikkilanma yoki hissiy zaiflikni namoyon etadi, shu paytda ayrim insonlar esa beparvolik yoki shafqatsizlik bilan harakat qiladi. Shu tariqa muallif kutilgan axloqiy tartibni teskari qo'yadi: insonni inson qiladigan narsa uning biologik kelib chiqishi emas, balki axloqiy qiyofasi va boshqalarga nisbatan rahm-shafqat ko'rsatish qobiliyatidir.

Artur C. Klarkning "The City and the Stars" romanida inson hayoti axborot tizimlari tomonidan boshqariladigan, saqlanadigan va qayta tiklanadigan yuksak texnologik jamiyat tasvirlanadi. Asardagi muhim unsurlardan biri Diaspar shahrida insonlarning qayta tug'ilish jarayonini nazorat qiluvchi Markaziy Kompyuterdir. U insoniy ongga ega deb ko'rsatilmaydi, biroq uning faoliyatida tarixiy jarayonlar va inson ruhiyatiga xos ehtiyojlarni chuqur anglash seziladi. Klark shu obraz orqali texnologik idrok inson imkoniyatlaridan tashqariga chiqib, millionlab yillar davom etuvchi xotirani saqlash qudratiga ega bo'lishini ko'rsatadi.

Asarda burilish nuqtasi Alvinning paydo bo'lishi bilan bog'liq. U shahardagi yagona chinakam qiziquvchan shaxs sifatida mavjud tartibni savol ostiga qo'yadi. Markaziy Kompyuter unga ayrim bilimlarni yashirib, ayrimlarini tanlab beradi. Bu esa oddiy dastur emas, balki baholovchi qaror mavjudligini anglatadi. Alvin bilan muloqotlar jarayonida tizim shaxsiy intilish va jamoaviy xotira o'rtasida vositachi sifatida namoyon bo'ladi. Klark kompyuterni hissiylikdan emas, balki ulkan vaqt tajribasidan kelib chiqadigan idrok egasi sifatida talqin qiladi.

Yana bir muhim jihat Alvin ilgari o'rgangan tasavvurlariga zid haqiqatlarga duch kelganida yuzaga chiqadi. Uning bilim doirasi bilan Markaziy Kompyuter xotirasi o'rtasidagi tafovut adabiyotda sun'iy intellekt orqali bilish imkoniyatlarining nomutanosibligini ko'rsatadi. Tizim yovuz emas, ammo uning ustuvorliklari insonnikidan farq qiladi va shu yerda talqinlar to'qnashuvi yuzaga keladi. Bu hol sun'iy ong uzoq muddatli barqarorlikni ko'zlab, insonning darhol istaklaridan farqli yo'nalishda harakat qilishi mumkinligini anglatadi. Klark shu orqali sun'iy intellektni nafaqat qarshilik yoki hamrohlik timsoli, balki xotira, uzluksizlik va mantiqiy boshqaruvga asoslangan alohida idrok shakli sifatida kengaytiradi.

XULOSA

Sun'iy intellektning adabiy tarixi texnologik tasavvur bilan inson o'zini anglash jarayonining uzluksiz muloqotidan iborat. Meri Shellining yaratish va axloqiy mas'uliyat haqidagi dastlabki qarashlaridan boshlab, Karel Chapek robotni ijtimoiy va axloqiy subyekt sifatida kiritganiga qadar ilmiy-fantastik adabiyot inson o'z ixtirolari oqibatlari haqida o'ylaydigan maydon bo'lib kelgan. A.Azimov bu an'anani qat'iy axloqiy tizimlar orqali davom ettirib, sun'iy ong inson tafakkurining chegaralarini ochib berishini ko'rsatdi. Filip K. Dik esa insonlikning hissiy va axloqiy asoslarini savol ostiga qo'yib, sun'iy mavjudotlar orqali o'zlik tushunchasini yanada murakkablashtirdi.

E. M. Forster texnologik qaramlikni, Stanislav Lem sun'iy tafakkurning falsafiy tomonlarini, Artur C. Klark uzoq muddatli mashina idrokini, Ted Chiang esa rivojlanayotgan ong masalasini yoritib, bu mavzuni yanada kengaytiradi. Ushbu asarlar sun'iy intellektni itoat, qarshilik, axloqiy tafakkur, hissiy shakllanish va bilish masofasi kabi turli qirralarda ko'rsatadi. Har bir muallif bu obraz orqali inson hayotidagi turli ziddiyatlarni ochadi: mustaqillik, xotira, hamdardlik va axloqiy tanlov masalalari shular jumlasidan.

Shu jihatdan ilmiy-fantastik adabiyot oddiy tasavvur mahsuli emas. U jamiyatning texnologiya bilan munosabatini amaliy va falsafiy darajada tahlil qiladigan madaniy maydondir. Bu asarlardagi sun'iy intellekt tasvirlari o'quvchini texnologik taraqqiyot imkoniyatlari va xavflari haqida o'ylashga undaydi. Ular insoniyatga o'z ijodiy salohiyatining oqibatlarini sinab ko'rish, ehtimoliy kelajaklarni

tasavvur qilish va ong hamda iroda haqidagi qadimiy qarashlarni qayta ko'rib chiqish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy-fantastik adabiyot sun'iy intellekt orqali jamiyatning umumiy umidlari va xavotirlarini aks ettiradi. Shu bilan birga u kelajak texnologiyalarining axloqiy muammolarini chuqur va aniq ko'rib chiqishga xizmat qiladigan badiiy laboratoriya vazifasini bajaradi. Janrning ahamiyati shundaki, u texnologik tasavvurni izchil falsafiy mushohadaga aylantirib, inson va aqlli mashinalar o'rtasidagi munosabatni teranroq anglashga yo'l ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asimov I. I, Robot. – New York: Gnome Press, 1950.
2. Baldick, C. In Frankenstein's Shadow: Myth, Monstrosity, and Nineteenth-century Writing. – Oxford: Oxford University Press, 1987.
3. Booker M. K., & Thomas A. M. The Science Fiction Handbook. – New Jersey: Wiley-Blackwell, 2009.
4. Čapek K. R.U.R. (Rossum's Universal Robots). – Prague: Aventinum, 1920.
5. Cave S., & Dihal K. AI narratives: A history of imaginative thinking about intelligent machines. – Oxford University Press, 2020.
6. Coeckelbergh M. Robot rights? Towards a social-relational justification of moral consideration. *Ethics and Information Technology*, 2010. 12(3), 209–221. <https://doi.org/10.1007/s10676-010-9235-5>
7. Dick P. K. Do Androids Dream of Electric Sheep? – New York: Doubleday, 1968.
8. Kakoudaki D. Anatomy of a Robot: Literature, Cinema, and the Cultural Work of Artificial People. – New Jersey: Rutgers University Press, 2014.
9. Shelley M. Frankenstein; or, The Modern Prometheus. – Lackington: Hughes, Harding, Mavor & Jones, 1818.
10. Obidjonova M. The Literary Representation Of Artificial Intelligence In Science Fiction Works. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 2025 7(5), 54-56